

on necessity of adherence to reasonable terms of process in the context of realization of the procedural economy principle. The conclusion is made that these changes to the Ukrainian criminal procedural policy are positive, but in the same time the national means of defense of the right of the participants of criminal process to reasonable terms of their cases.

*Key words:* procedural economy principle, procedural terms, reasonable terms.



**В.А. Савченко**

кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри кримінального  
права, процесу і криміналістики  
Івано-Франківського факультету  
Національного університету  
«Одеська юридична академія»

## **ПОВАГА ДО ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

**Актуальність теми.** Питання принципів (засад) кримінального судочинства без перебільшення є одним із найважливіших та найскладніших. Т.М. Добровольська справедливо зауважила, що правові норми, які визначають суть та спрямування діяльності органів, що здійснюють розслідування та розгляд кримінальних справ, зумовлені перш за все природою тієї держави, в якій вони діють, хоч певні відмінності в методах і формах правової регламентації конкретних сторін їх організації та діяльності можливі і в соціально однотипних державах. Врахування співвідношення цих об'єктивних та суб'єктивних начал у правовому регулюванні суспільних відносин надзвичайно важливе. Необхідне воно і при визначенні самого поняття принципів чи основ кримінального процесу, зміст яких не довільно, а закономірно обумовлений особливостями суспільного та державного устрою.

Таким чином, із самого поняття терміну «принцип», чи «основа», випливає, що принципом кримінального процесу може бути визнано не

будь-яке положення, яке в тій чи іншій мірі характеризує організацію та діяльність органів дізнання, слідства, прокуратури та суду. Щоби бути принципом, відповідне положення повинно визначати в організації та діяльності цих органів головні, вихідні моменти, з яких у свою чергу слідує положення більш другорядного характеру [1, с. 7-8].

Розгляд деяких принципів кримінального процесу буде **метою** цієї статті. В науці досі не вироблено єдиного загальноприйнятого визначення поняття принципів, як і немає єдиної думки про їх систему. Більшість науковців відносять до критеріїв визначення поняття принципів кримінального процесу наступні властивості:

1) це найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, які мають фундаментальне значення для кримінального процесу, визначають його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів;

2) виражають панівні у державі політичні і правові ідеї, які стосуються завдань і способу здійснення судочинства у кримінальних справах;

3) правила, що отримали закріплення в законі;

4) принципи мають діяти у всіх або деяких стадіях кримінального процесу та головне – у стадії судового розгляду;

5) мають загальнообов'язковий характер для всіх учасників процесу;

6) правила, що забезпечуються засобами державного примусу і мають правовий механізм реалізації;

7) порушення будь-якого принципу означає порушення законності [2, с. 35].

У своїй сукупності всі принципи кримінального процесу утворюють струнку систему не суперечних одна одній засад визначального характеру, в якій кожен принцип органічно та нерозривно пов'язаний як зі всією системою, так і з іншими принципами.

На думку М.М. Михеєнка, слід розрізняти принципи:

а) *суто організаційні*, наприклад, призначуваність слідчих і прокурорів, централізація і єдиноначальність у системі органів прокуратури, виборність і призначуваність суддів, особливий порядок

притягнення їх до кримінальної і дисциплінарної відповідальності (для діяльності щодо порушення, розслідування, судового розгляду й вирішення кримінальних справ вони не мають безпосереднього значення);

б) *організаційно-функціональні*, наприклад, одноособовість і колегіальність при розгляді справ у судах, нагляд вищестоящих судів за судовою діяльністю нижчестоящих, гласність (вони визначають як організацію, так і діяльність кримінально-процесуальних органів і є принципами судоустрою і кримінального процесу або органічною частиною останнього);

в) *суто кримінально-процесуальні*, функціональні, наприклад, презумпція невинуватості, забезпечення обвинуваченому, підозрюваному, підсудному права на захист, змагальність, установлення істини, публічність, усність (вони визначають кримінально-процесуальну діяльність).

Як принципи кримінального процесу слід також розглядати деякі загальноправові засади (наприклад, законність) і конституційні гарантії (недоторканність особи, житла, повага до гідності особи, невтручання в її особисте і сімейне життя, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції тощо), які мають принципове, визначальне значення для кримінально-процесуальної діяльності і специфічне відображення в кримінальному процесі [2, 35-36].

Важливе місце в системі принципів кримінального процесу займають конституційні принципи, оскільки мають особливу політичну та юридичну вагу. Закріплення певних принципів судочинства у Конституції говорить про їх значення у сфері захисту особистих прав та свобод, для організації та регулювання діяльності правоохоронних органів, зокрема органів правосуддя.

Аналіз чинного законодавства дає можливість зробити висновок, що до системи конституційних принципів кримінального процесу України належать наступні:

- 1) законності (ст. 8 Конституції; статті 2, 5 та інші КПК);
- 2) державної мови судочинства (ч. 1 ст. 10 Конституції України; ст. 19 КПК);

- 3) рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом (ч. 1 ст. 21, ст. 24, ч. 1 ст. 26 Конституції; ст. 261 КПК);
- 4) права на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції; ч. 2 ст. 14 КПК);
- 5) недоторканності житла (ст. 30 Конституції; ч. 1 ст. 14-1 КПК);
- 6) таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції; ст. 14-1 КПК);
- 7) забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист (ч. 2 ст. 52, ч. 2 ст. 63, п.6 ч. 3 ст. 129 Конституції; ст. 21 КПК);
- 8) презумпції невинуватості (ст. 62 Конституції; статті 5, 15, 22, 53-1, 73, 74, 327 КПК);
- 9) свободи від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів (ч. 1 ст. 63 Конституції);
- 10) здійснення правосуддя виключно судами (ч. 4 ст. 124, ч. 1 ст. 127 Конституції; ст. 15 КПК);
- 11) участі народу у здійсненні правосуддя (ч. 4 ст. 124, ч. 1 ст. 127 Конституції; ст. 17 КПК);
- 12) незалежності і недоторканності суддів (статті 126, 127, ч. 1 ст. 129 Конституції; ст. 18 КПК);
- 13) змагальності і диспозитивності (п. 4 ч. 2 ст. 129 Конституції; ст. 16-1 КПК);
- 14) гласності судового розгляду (п.7 ч.2 ст. 129 Конституції; ст. 20 КПК);
- 15) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду (ч. 4 ст. 125 Конституції; глави 29-32 КПК);
- 16) обов'язковості рішень суду (ч. 5 ст. 124 Конституції; ст. 403 КПК) [3].

Треба додати, що закріплення одних принципів у Конституції України, а інших у Кримінально-процесуальному кодексі не применшує ваги останніх. Конституційні особисті права необхідно розглядати як елемент системи основних прав і обов'язків. Водночас ці права мають риси відносно самостійної підсистеми, яка складається з елементів більш низького порядку – окремих конституційних прав. Кожне окреме

конституційне особисте право конкретизується у галузевих (кримінально-процесуальних, цивільних, адміністративних тощо) суб'єктивних правах. Групі конституційних особистих прав притаманні ознаки спільності та цілісності. Суть та призначення окремих конституційних особистих прав полягають у тому, щоб з різних боків, у різних аспектах забезпечити громадянам блага особистої свободи. Остання лежить в основі особистих прав, кожне з яких безпосередньо пов'язане з іншими [5, с. 56].

Як позитивне слід відзначити, що авторами проекту КПК України № 9700 від 13.01.2012, розглянутого в другому читанні у Верховній Раді, у ст. 7 наведено каталог загальних засад кримінального провадження, зміст яких розкривається у наступних статтях глави другої.

В числі інших засад у ст. 11 закріплено принцип «поваги до людської гідності»: «1. Під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи.

2. Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність.

3. Кожен має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження» [5].

Гідність людини, яка визнана «найвищою соціальною цінністю» Конституцією України [3, с. 3], також знайшла своє втілення в основних законах інших держав, наприклад, у Конституціях Італії (ще за рік до прийняття Загальної декларації прав людини), ФРН, Польщі, Білорусі, Болгарії, Естонії, Литви, Македонії, Молдови, Росії, Чехії, Узбекистану та інших.

П.М. Рабінович зауважив, що це є свідченням не випадковості, закономірності сучасної гуманістичної тенденції у розвитку інституту прав людини і зростання її самоцінності [6, с. 9]. З таким твердженням не можна не погодитись.

У цьому напрямку М.І. Хавронюк, досліджуючи зміст цього принципу, вказав, що право на повагу до людської гідності – це

законодавчо встановлена і гарантована державою сукупність норм, які надають кожній людині впевненість у своїй суспільній цінності, можливість усвідомлювати себе як особистість, поважати власні моральні принципи й етичні норми, наполягати на повазі до себе інших людей, державних органів та їх посадових і службових осіб, а також вимагати, щоби будь-які сумніви щодо їх моральних якостей і етичних принципів були належним чином обґрунтовані [6, с. 152]. Очевидно, що насамперед повага до людської гідності має бути присутня під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

До цього часу у чинному КПК України цього конституційного принципу закріплено не було. Лише у деяких статтях можна було прослідкувати його вираження: зокрема, саме із гідністю пов'язана можливість проведення закритого судового розгляду в справах про статеві злочини, а також в інших справах з метою запобігання нерозголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі (ст. 20 КПК); необхідність проведення особистого обшуку особи та освідування особою однієї з нею статі (статті 84, 93 КПК) [7, с. 16, 92, 96].

У ФРН, для прикладу, важливим елементом кримінально-процесуальних гарантій також є принципи кримінального судочинства, яким у правовій літературі приділяється не менше уваги, ніж у вітчизняній. Вони розуміються, як і в теорії кримінального процесу України, як керівні державно-політичні ідеї, що закріплені в законі та які визначають побудову (організацію) кримінального судочинства.

Ще в кінці XVIII ст. у Німеччині вголос зазвучали політико-правові вимоги ліберальних сил до демократизації суспільства, в тому числі щодо анулювання «інквізиційного процесу», який призводив до всесильності державної влади та безсилля обвинуваченого [8, с. 18]. Поворотним пунктом щодо практичної реалізації цих вимог у Німеччині стала буржуазно-демократична революція 1848 р. Саме тоді були проголошені такі принципи, як незалежність суддів; розподіл функцій обвинувачення та вирішення справ; створення самостійної прокуратури; гласність та усність судового розгляду; участь у кримінальному правосудді народних представників (шеффенів та присяжних); заборона «повороту до гіршого»

(*reformatio in reus*); вільна оцінка доказів; захист прав та свобод від зловживань та свавілля у кримінальному судочинстві [9, с. 112].

Фундаментом, на якому базується легітимність усіх кримінально-процесуальних регулювань, О. Ранфт (O. Ranft) називає Основний Закон ФРН [10, с. 15], у якому задекларовані основні права та свободи людини і громадянина. Проте у підручниках з кримінального процесу ці засади зазвичай детально не аналізуються та у Кримінально-процесуальному кодексі не дублюються, а сприймаються німецькими правниками як найвищі конституційні норми, з якими мають узгоджуватися усі сфери суспільного життя, у тому числі кримінальне судочинство. У Поліцейському фаховому довіднику у підрозділі «Кримінально-процесуальне право та Основний Закон» у цьому відношенні зазначається, що кримінальне судочинство перебуває у взаємозв'язку між інтересами держави в ефективному кримінальному переслідуванні й розкритті злочинів та інтересами окремого громадянина у захисті його прав, гарантованих Конституцією. Це означає, що кримінально-процесуальне право перебуває у прямій та актуальній залежності від конституційного устрою. Зміст та межі кримінально-процесуального права визначаються, таким чином, нормами конституційного права [11, с. 3].

У ст. 1 Основного Закону ФРН задекларовано основний, фундаментальний принцип існування німецької держави – *поваги до людської гідності*:

1. Гідність людини непорушна. Поважати і захищати її – обов'язок усіх органів державної влади.

2. Німецький народ тому вважає недоторканні і невідчужувані права людини основою будь-якого людського суспільства, миру та справедливості на землі [12, с. 25-26].

Професор Байройтського університету Конрад Льов (Konrad Löw), відзначаючи виняткове значення наведеної статті, сказав, що вона є нормою норм, обґрунтовує інші правові засади. Цим і свобода гарантується, і рівність забезпечується, якщо людина має право на повагу та захист своєї гідності [13, с. 82].

I. Яковюк, аналізуючи думки німецьких правознавців щодо дії

принципу людської гідності у ФРН, справедливо називає його наріжним каменем соціальної правової державності, оскільки він становить основу конституційно організованого суспільства і утворює багатомірний захищений простір, який оберігає його конституційно-правові надбання [14, с. 27].

Ще одним фундаментальним принципом, що має виняткове значення для кримінального судочинства – *принцип правової держави*, закріплений у ст. 20 абзаці 3 та ст. 28 абзаці 1 Основного Закону ФРН. Приват-доцент університету ім. Гумбольдта Йорг Арнольд (Jorg Arnold), коментуючи його, відзначає, що згідно пануючої думки, цей принцип включає в себе формальну та матеріальну частини, іншими словами, складається з двох компонентів – «держави законності» (Gesetzstaat) і «держави справедливості» (Gerechtigkeitsstaat). Основним змістом цього доволі широкого та нечіткого поняття є гарантії основних прав і свобод, самообмеження держави основними правами і сукупністю норм правопорядку, якими визначаються стабільність і надійність правової системи, зокрема, забезпечення можливості контролю за самообмеженням держави через незалежні суди. Одним із елементів принципу правової держави є гарантія справедливого судового розгляду, яка включає в себе принцип ведення провадження з дотриманням процесуальних норм по відношенню до усіх сторін, які беруть участь у справі. Цей принцип передбачає право певної особи приймати активну участь в судовому розгляді, щоб у порушення його людської гідності не бути заниженим до рівня об'єкта кримінально-правового розслідування. Держава повинна гарантувати всебічне дослідження матеріалів справи та встановлення істини, а також досягнення справедливості по відношенню до сторони, яка потерпіла від злочинного діяння. Розгляд справи, здійснюваний згідно з принципом правової держави, повинен забезпечувати баланс прав і обов'язків сторін, втягнутих у конфлікт [15, с. 22].

В Україні в якості суто кримінально-процесуального принципу ця конституційна засада не розглядалася, а сприймалася законодавцем як загальноправова. Зараз і вона знайшла своє відображення у проекті КПК [5].



У цьому контексті А.М. Колодій та А.Ю. Олійник відзначають, що теорію правової держави, як і будь-яку іншу ідею чи концепцію, можна розглядати через її принципи. Принципи правової держави – це найголовніші, найзагальніші закономірності цієї теорії. При цьому завдання полягає в тому, щоб виявити і розглянути дійсні принципи правової держави, не ототожнюючи їх з ознаками, рисами, завданнями, механізмами правової держави. До цього найголовнішого, найзагальнішого постулату правової держави вони відносять принципи верховенства права; розподілу влад; реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина, які задекларовані низкою статей Конституції України (зокрема, статтями 6, 8, 21-23, 56-64) [16, с. 111-126].

**Висновки.** До числа таких «найголовніших, найзагальніших постулатів правової держави» слід віднести і принцип поваги до людської гідності, захист якої відповідно до Конституції України має стати найважливішим обов'язком держави. Саме це і спостерігається зараз у країнах зі сталими правовими традиціями та розвиненими демократіями. Однак, декларування певних норм в Основному Законі, а також у інших законах чи підзаконних актах, є лише початком становленням дійсно справжньої правової держави. Для цього треба прикласти ще чимало зусиль. Одним із механізмів забезпечення демократичних надбань має стати в числі інших новий Кримінально-процесуальний кодекс України, в якому вони знайшли своє відображення.

## Література

1. Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – 199 с.
2. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : [підручник] ; 2-ге вид., перероб. і доп. / Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
3. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України»: Текст відповідає офіц. – К. : Школа, 2011. – 48 с.
4. Хальота А. Класифікація конституційних особистих прав і свобод людини і громадянина / А. Хальота // Право України. – 1999. – № 6. – С. 56.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України: Проект №9700 від 13 січня 2012 року [електронний ресурс]. – режим доступу : <http://rada.gov.ua>.

6. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : [навч. посібник] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
7. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 16 вересня 2011 року: (Відповідає офіц. текстові). – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2001. – 212 с.
8. BverfGE. Bundesverfassungsgericht // Anwaltsblatt. – 1977, 224.
9. Черепій П. М. Система і повноваження органів кримінального судочинства у ФРН і Україні : [навч. посібник] / П. М. Черепій. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 416 с.
10. Ranft O. Strafprozeßrecht. Systematische Lehrdarstellung für Studium und Praxis. 3., neu bearbeitete Auflage, R. Boorberg Verlag, Stuttgart, München, Hannover, Berlin, Weimar, Dresden, 2005. – 761 s.
11. Einführung in das Strafverfahrensrecht // Polizei-Fach-Handbuch. Band 1. Verlag Deutsche Polizeiliteratur. GMBH. 3 Nachtrag. Juli. – 2001.
12. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты : [пер. с нем.] / Редкол. : В.А. Туманов (пред.) и др. ; сост. Т.М. Морщакова ; под ред. и со вступ. ст. Ю.П. Урьяса. – М. : Прогресс, 1991. – 472 с.
13. Löw Konrad. Die Grundrechte: Verständnis und Wirklichkeit in beiden Teilen Deutschlands. – 2., überarb. Aufl. – München; New York; London; Paris: Saur, 1982. – 470 s.
14. Яковюк І. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України / І. Яковюк // Право України. – 1998. – № 11. – С. 27.
15. Йорг Арнольд. Ограничения правового государства в германском уголовно-процессуальном праве / Йорг Арнольд // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 3 (28). – С. 22.
16. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні : [навч. посібник] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.

### Анотація

**Савченко В.А. Повага до людської гідності як фундаментальний принцип правової держави.** – Стаття.

У статті розглядаються питання конституційних принципів кримінального судочинства та, зокрема, поваги до людської гідності.

*Ключові слова:* принципи кримінального процесу, загальні засади кримінального провадження, принцип правової держави, повага до людської гідності.

### Аннотация

**Савченко В.А. Уважение к человеческому достоинству как фундаментальный принцип правового государства.** – Статья.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся конституционных принципов

уголовного судопроизводства и, в частности, уважения к человеческому достоинству.

*Ключевые слова:* принципы уголовного процесса, общие положения уголовного судопроизводства, принцип правового государства, уважение к человеческому достоинству.

### Summary

**Savchenko V.A. Respect for a human dignity as a fundamental principle of a legal state. – Article.**

This article deals with the questions of constitutional principles of the Criminal Procedure and the principle of respect for personal honor and dignity in particular.

*Key words:* principles of the Criminal Procedure, general bases of Criminal Justice, principle of a legal state, respect for human dignity.



**Т.В. Садова**

кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри кримінального  
права, процесу і криміналістики  
Національного університету  
«Одеська юридична академія»

## **ЗАХИСТ ПРАВА НА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ ПРИМУСОВИХ ДІЙ**

Право на свободу і особисту недоторканність є одним з найважливіших громадянських прав людини, закріплених в Конституції. Стаття 29 Конституції України встановлює конкретні підстави обмеження даного права – виключно за рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом. Разом з тим дане право найчастіше стає об'єктом порушень з боку працівників правоохоронних органів, що насамперед спричинено прогалинами, які існують у чинному кримінально-процесуальному законодавстві. Норми, що регламентують порядок проведення освідування та одержання зразків для експертного дослідження далекі від досконалості і потребують доопрацювання.

*Метою* даної статті є визначення окремих проблем, що виникають